

De toekomst is vrouwelijk (1997)

Sieth Delhaas

Provinciaal Katholiek Vrouwen Gilde Limburg te 21.1.1997

Inleiding

Ik heb de neiging om op het jaarthema van het Katholiek Vrouwen Gilde (KVG) te reageren met de vraag: oh ja? En wat betekent het dan dat de toekomst vrouwelijk is? Voor wie? Voor vrouwen? voor Nederland? Voor de hele wereld?

Ik heb verschillende stukken gelezen waarin iets gezegd wordt over het thema. Vooral over het woord vrouwelijk. Juist met dat woord heb ik problemen, omdat je er heel veel kanten mee op kunt.

Daarom wil ik, voordat ik aan het onderdeel ethiek, keuzes doen, zorg, enzovoort begin, ingaan op het jaarthema.

Ik denk dat het belangrijk is dat we er een zekere basis aan geven. Het thema moet grond onder de voeten krijgen.

Dat valt goed samen met het woord ethiek, dat vandaag ook aan de orde komt, want ook ethiek moet ergens in gronden. Het moet ergens in wortelen om houvast te geven.

Sinds de jaren zeventig houden vrouwelijke wetenschappers zich ook bezig met de verhoudingen tussen man en vrouw. De verhoudingen tussen man en vrouw zijn gebaseerd op de tegenstelling tussen de beide geslachten. In onze cultuur is die tegenstelling vooral afkomstig uit de Griekse filosofie en de bijbel. Beide bronnen zijn toonaangevend voor onze hele westerse cultuur. Dit hangt samen met het christelijke scheppingsverhaal. Vandaaruit is er op die tegenstelling doorgeborduurd. Voornamelijk mannen hebben iets over die tegenstelling gezegd. Meestal negatief.

De tegenstelling die mannen hebben geformuleerd over man/vrouw ziet er als volgt uit:

- mannen zijn rationeel, reflectief en objectief
- vrouwen zijn emotioneel, intuïtief en subjectief

De tegenstelling berust volgens mannen op de tegenstelling natuur en cultuur:

- mannen behoren tot de cultuur, alles wat door mensen is gemaakt
- vrouwen tot de natuur, alles wat met het leven en de dood, het lichamelijke is verbonden

Pas sinds twintig jaar zeggen vrouwen als wetenschappers, want in de wetenschap tellen vrouwen nu mee, ook iets over die tegenstelling. Zij proberen aan de hand van allerlei voorbeelden aan te tonen, dat die eeuwenoude tegenstellingen een door mannen verzonden tegenstelling is en dat deze nergens op berust.

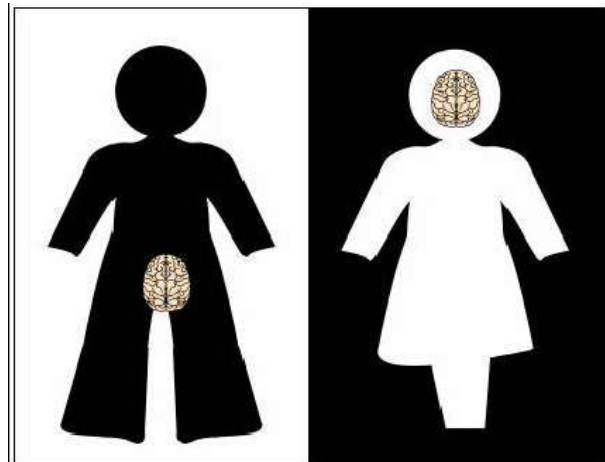
Als er dus in het jaarthema gezegd wordt: de toekomst is vrouwelijk, dan lopen vrouwen het gevaar, dat de buitenwacht zegt: de toekomst is dus emotioneel, intuïtief en subjectief. Dat laatste is: je bekijkt de wereld vanuit jezelf. Dat doen vrouwen.

Om toch nog iets positiefs van het thema te maken wordt er gezegd, en dat kom ik in verschillende stukken tegen: als de toekomst vrouwelijk wordt, dan gaat het om zorg en intimiteit. Dat zijn goede waarden, dus wordt die toekomst goed. En we moeten zien dat we mannen ook zover krijgen, dat ze zich met zorg en intimiteit gaan bezighouden.

Waar komen die waarden zorg en intimiteit plotseling vandaan? Omdat vrouwen meer thuis voor kinderen en huisgenoten zorgen? Omdat intimiteit met het leven binnenshuis is verbonden? Met liefde, genegenheid, omzien naar elkaar?

Omdat het in het jaarthema gaat om de toekomst van mensen, denk ik, dat we heel helder moeten stellen, wat we werkelijk bedoelen met het jaarthema *de toekomst is vrouwelijk*. Als we het hebben over de tegenstelling man/vrouw, en die tegenstelling staat nog recht overeind, ook al hebben vrouwen hier en daar iets kunnen wijzigen, als we het over die tegenstelling hebben, dan gaat het keihard over de uitsluiting van vrouwen op allerlei terreinen binnen onze cultuur. Een eeuwenoude cultuur. En - neemt u mij niet kwalijk - ik geloof er absoluut niet in, dat die toekomst zomaar, over die eeuwenlange tegenstelling heen, vrouwelijk zal worden. Welke mooie woorden wij er ook bij verzinnen.

Belangrijk is dat wij, om tot een andere toekomst te komen, waarden die vrouwen belangrijk vinden hoger gewaardeerd moeten worden. Dat de verschillen in de tegenstelling tussen mannen en vrouwen eerst heel duidelijk maken.

The Simple Truth

Vragen voorafgaand aan het thema

- Als die vrouwelijke waarden zo belangrijk zijn, waarom worden ze dan overal om ons heen afgebroken? Thuiszorg, mantelzorg, onvoldoende opvang voor kinderen, de verslechterende financiële situatie voor vrouwelijke nabestaanden zonder eigen inkomen en bijstandsvrouwen? Plotseling kunnen moeders gaan werken ook al is er onvoldoende betaalbare opvang voor hun kinderen vanaf 5 jaar. Die leeftijdsgrens van kinderen wordt steeds verlaagd;
- Waarom hebben de beleidslieden in overheid en andere organisaties zich tot nu toe alleen maar druk gemaakt over de financiële zelfstandigheid van mannen en pas toen de vrouwenbeweging zich liet horen in de jaren zeventig, is men noodgedwongen gaan nadenken over de posities van vrouwen? En nog, vinden vrouwen - zie de VN-Wereld-vrouwenconferenties in 1995 in Peking -, gebeurt het ter sprake brengen van de financiële zelfstandigheid van vrouwen nog veel te weinig;
- Welke denkwijzen liggen er ten grondslag aan het op deze manier omgaan met vrouwen?
- Waarom wordt er nog zo weinig plaats gemaakt voor vrouwen op allerlei beleidsterreinen? Is er wel voldoende vertrouwen in de kundigheid en deskundigheid van vrouwen, dat er niet voor vijftig procent plaats wordt ingeruimd om vrouwen haar visie en beleid in de praktijk van beleidsorganen te laten brengen?

Vraag: Als de zaken er zo voorstaan, welke reden hebben wij dan om aan te nemen dat de toekomst binnen afzienbare tijd vrouwelijk is?

- Houden we ons zelf voor de gek?
- Laten we ons voor de gek houden?

- En als dat zo is, waarom?

Ik denk dat we deze vragen niet uit de weg mogen gaan.

Tegelijkertijd is het vrouwen ernst om aan een andere toekomst te werken.

Als we het er mee eens zijn dat onze kaarten nog steeds slecht liggen, dan zullen we er zelf, als vrouwen, en gezamenlijk, keihard aan moeten werken, dat de toekomst er een wordt, waarin het goed toeven is voor vrouwen en andere mensen.

Ethiek

We hebben gezien, dat in het verleden de zogenaamde vrouwelijke waarden door mannen zijn benoemd en aan vrouwen zijn toegeschreven. Een eerste stap om de toekomst te veranderen is dus, dat vrouwen zelf benoemen wat zij als waardevol zien. Wat de waarden zijn die zij willen inzetten voor de toekomst.

Gelukkig hoeven wij daarmee vandaag niet te beginnen. Wel is het nodig, dat wij voortdurend de waarden die in onze tijd besproken worden, toetsen aan onze wensen en gedachten daarover. De wereld om ons heen verandert immers voortdurend. Ook wij veranderen, door eigen groei, nadenken, invloeden van buitenaf, levenservaringen en dergelijke, onze inzichten en meningen veranderen daardoor ook voortdurend.

Bezig zijn met waarden en normen, met nadenken over hoe wij moeten handelen, is een nooit eindigend proces van bezinning en discussie.

Een organisatie als het KVG is daarvoor een prachtige organisatie, omdat er in elk geval vrouwen samenkomen die in grote lijnen veel met elkaar gemeen hebben als het gaat om geloofstraditie, politieke traditie en culturele achtergrond.

Ik noem daar nogal wat: de geloofstraditie.

- Wie heeft de inhoud daarvan bepaald?
- De politieke traditie?
- Wie heeft de inhoud daarvan bepaald?
- De culturele achtergrond?
- Welk aandeel hebben vrouwen gehad in de vorming van die achtergrond?

Ziet u dat de vragen bijna ontelbaar zijn als we na gaan denken over de inhoud van onze waarden? Hebben wij als vrouwen daar enige stem in gehad?

Feministische ethica's, dat woord moet ik toch even noemen, als onderscheid. Dat zijn vrouwen die zich enerzijds aanpassen aan de oude mannenorde. Daarnaast komt de feministische invalshoek met de vraag: wat is in die ethiek goed voor vrouwen?

Als we het hebben over ethiek gaan daar twee begrippen aan vooraf:

De filosofie: het uitdenken van theorieën over hoe onze werkelijkheid in elkaar zit (bi voorbeeld hoe mannen over vrouwen denken).

De ethiek: hoe handel je in die werkelijkheid?

Hoe handelen mannen/vrouwen in die theoretisch uitgedachte werkelijkheid van mannen?

Wat is er gebeurd in al die eeuwen waarin mannen alleen de theorieën uitdachten?

Hoe is de houding van mannen en vrouwen tegenover elkaar geworden?

Hoe ziet beeldvorming van vrouwen en mannen van elkaar eruit?

Meestal is het een ingesleten beeldvorming waarvan men zich niet bewust is.

Feministische ethiek

De moraaltheologe Dorry de Beijer schreef het boek 'En de vrouw die kiest een kind'. Zij schrijft het vanuit het perspectief van feministische ethiek. Verschilt die ethiek van de gangbare ethische bezinning, het nadenken over ethische levensvragen?

Feministische ethiek is pas sinds 1980 ontstaan als een aparte tak aan het vak van feministische theologie.

Waarom is het belangrijk om naar deze gegevens te kijken als het gaat om het KVG-jaartheme 'de toekomst is vrouwelijk'? We hebben onze feministische wetenschappers niet voor niets. Zij denken na binnen het veld van de gebruikelijke theologie enerzijds en de ethische discussie anderzijds vanuit een feministische invalshoek. Dat wil zeggen dat zij over deze zaken een eigen theorie en ethiek willen ontwikkelen.

Nogmaals: van die ontwikkeling moeten wij als vrouwen gebruik maken. Onze wetenschappers doen dat niet voor niets. Alleen door deze manier van studie, nadenken, en onderzoek kunnen vrouwelijke wetenschappers een eigen plek krijgen in onze samenleving. Wij als vrouwen moeten hun onderzoek ondersteunen door met hen mee te denken vanuit onze eigen levenservaringen.

Wat is feministische ethiek? De omschrijving luidt: feministische ethiek is een vorm van systematische reflectie op het menselijk handelen en de door mensen geproduceerde instellingen onder het opzicht van goed en kwaad, menswaardigheid en mensenwaardigheid. Feministische ethica's denken dus na over alle vormen van handelen van alle mensen, en niet alleen over het morele gehalte van het handelen van vrouwen of van het handelen van mannen tegenover vrouwen. Zij reflecteren op dit handelen vanuit een bepaalde kijk op de werkelijkheid. Dat doen mannelijke of niet feministische ethici ook.

Hierin verschilt een feministische ethiek dus niet van andere vormen van ethiek.

Het verschil is wel dat de zienswijze van feministische ethici voortkomt uit en leidt tot een specifieke vorm van menselijk handelen: de praxis van bevrijding en gerechtigheid van en voor vrouwen. Om een voorbeeld te noemen: Aletta Jacobs en haar opkomen voor de Amsterdamse prostituees aan het eind van de 19^e eeuw. Het gedrag van de mannen in die tijd op de Amsterdamse Kalverstraat. Met andere woorden: een feministische ethiek vertrekt vanuit een specifieke vorm van menselijk handelen als bron van ethische reflectie op alle vormen van menselijk handelen

Een goed en menswaardig leven voor vrouwen

Zo komen we bij het beslissende verschil tussen feministische ethiek en alle andere vormen van ethiek namelijk:

de inzet van feministische ethiek voor de opbouw van een goed, menswaardig leven voor vrouwen en de bestrijding van onrecht dat haar wordt aangedaan.

Dat betekent in de eerste plaats bevrijding van het alomtegenwoordige seksisme in onze samenleving. Dit zien feministische ethica's als het kwaad van de *structurele machtsongelijkheid tussen de seksen*, die mannen mogelijkheden geeft over vrouwen te heersen. Daarnaast komen er andere vormen van structureel

onrecht in het vizier van feministische ethiek, zoals:

- rassen- en klassentegenstellingen,
- uitbuiting van de natuur,
- gedwongen heteroseksualiteit.

Specifiek voor feministische ethiek is de vraag: wat is een goed leven voor vrouwen?

De centrale vraag voor feministische ethiek is: of het menselijk handelen en de door mensen geproduceerde instellingen recht doen aan vrouwen en een menswaardig leven voor haar bevorderen.

Als we nu terug gaan naar het jaarthema 'de toekomst is vrouwelijk' dan zou het thema m.i. moeten luiden: Hoe zou een toekomst die goed is voor vrouwen er moeten uitzien?

De toekomst claimen

Feministische ethica's zeggen: datgene wat vrouwen in haar strijd om bevrijding goed noemen, is niet het gehele goed, dat wat voor álle mensen goed is, maar het maakt een deel uit van wat het gemeenschappelijk goede is. Met de nadruk op gemeenschappelijk goed.

Ik val u vanmiddag niet lastig met namen wie wat gezegd heeft. Het gaat dus niet om het goede voor een individu. Mijn eigen goed. Niet egocentrisch. Het is niet het volledig goede, want dat volledig goede vereist de bijdrage van mannen en kinderen. Maar niet die alleen, ook de diversiteit van al die soorten mensen, mannen vrouwen, kinderen, de armen, de ouderen, de zwarten, de vluchtelingen, de zwervers. Noem al die onderscheidingen maar op. Wie mogen er allemaal meepraten om dat gemeenschappelijk goede te benoemen?

Ziet u het verschil in wíe die gemeenschap benoemen?

Desalniettemin, hoewel wij als vrouwen dus maar een deeluitspraak doen, eisen wij toch dat wat wij als goed benoemen tot een kern behoort van wat het goede voor allen is.

Nieuw hierin is niet: menswaardigheid en gerechtigheid wordt in het hart van het handelen en de reflectie geplaatst.

Nieuw is: dat deze goederen door vrouwen voor vrouwen geclaimd worden.

Tegelijkertijd ontstaat er vanuit die particulariteit van de strijd voor bevrijding en gerechtigheid voor vrouwen, een nieuw zicht op wat goed leven voor állen inhoudt.

Is het voor het eerst dat vrouwen dit doen? Dit vind ik een belangrijke bezinning. In hoeverre hebben we daar in het verleden serieus werk van gemaakt?

Denkt u daar straks in de discussie eens over na. Hebben wij vrouwen bijvoorbeeld een bijdrage aan de discussie over euthanasie geleverd?

Bijvoorbeeld hoeveel moeite doet u als KVG om in medische commissies te komen om een bijdrage te leveren aan ethische discussies?

Acht u zichzelf daartoe geschikt en capabel?

Wat doet u om zichzelf op een discussie voor te bereiden?

In hoeverre gebruikt u wetenschappelijk onderzoek van feministische theologes en ethica's?

Dit zijn klemmende vragen. Nu is er landelijk weer een discussie over euthanasie gaande. En de discussie over abortus. In hoeverre hebben we echt een eigen mening vanuit het standpunt van vrouwen: bevrijding en rechtvaardigheid voor vrouwen?

Het maakt het verschil van hoe we in de wereld staan. Bijvoorbeeld: seksisme is een universeel en objectief kwaad waartoe vrouwen een andere relatie hebben dan mannen. Beide seksen hebben vanuit deze kijk een verschillende verantwoordelijkheid om het seksisme op te heffen. Denk maar eens na: wat zou een man in uw omgeving moeten doen om aan dat kwaad

een einde te maken?

Wat zou u zelf moeten doen?

De bewuste toespitsing van een algemeen-ethische vraag: seksisme, racisme, armoede, naar een particuliere vraag heeft gevolgen voor de toepassing; de manier waarop feministische ethiek moet worden toegepast. Als mannen daar niet echt achter staan dan loopt dat uit op conflicten. Zijn wij daartoe bereid?

Op voorbereid om goed en deskundig te argumenteren?

Ervaringen van vrouwen

Weer terug naar het jaarthema: de toekomst is vrouwelijk en onze diverse verantwoordelijkheden tegenover dit thema.

Feministische ethiek neemt als uitgangspunt: de ervaringen van vrouwen. Dat alleen is geldig. Om dat gezamenlijk uitgangspunt te kunnen innemen moeten wij elkaars verhalen serieus nemen. Onze ervaringen van discriminatie, geweld, ontkenning of andere vormen van onderdrukking.

Vanuit die ervaringen moeten we nadenken over oplossingen op weg naar het goede leven. Het benoemen, heel systematisch, van wat verzwegen is. Een proces van herinterpretatie van de realiteit, van de geschiedenis, de persoonlijke, maar ook de gezamenlijke geschiedenis, ook vanuit de geschiedenis van uw organisatie, de KVG.

Bijvoorbeeld hoe zijn we in die organisatie in het verleden met elkaar omgegaan? Hoe gaan we nu met elkaar om, met de verschillen tussen vrouwen onderling? Bijvoorbeeld het al of niet lesbisch zijn van leden?

Vrouwen kunnen met een andere houding haar eigen en elkaars waardigheid herstellen.

Feministische ethiek is niet alleen geworteld in verhalen van vrouwen in onderdrukking. Wij moeten niet elkaar en onszelf tot slachtoffer maken.

Ook constateren, dat vrouwen kans hebben gezien in die onderdrukking te overleven.

Draagsters zijn/geweest bijvoorbeeld in de slavernij - van een zeer kostbare en bijzondere kunst van overleven. Vrouwen in hongervinter, vrouwen in Joegoslavië, vrouwen in het communistisch systeem met een driedubbele belasting.

Dwars door de culturen heen loopt dit. Dit verschijnsel van groeiend zelfbewustzijn van vrouwen had niet plaats kunnen vinden als deze diep menselijke kracht van vrouwen niet reeds gegronde werkelijkheid zou zijn.

Met deze laatste uitspraak moet ik wel oppassen. Ik bedoel met die diep menselijke kracht van vrouwen dat hiervan misschien alleen sprake kan zijn juist vanuit die traditie van onderdrukking. Van het weet hebben, ervaring hebben van onderdrukking.

Vraag: als die onderdrukking opgeheven is, er een gelijkwaardigheid van mensen is ontstaan, bestaat dan niet de mogelijkheid dat vrouwen ook onderdrukkers, uitbuiters, machthebbers worden, vanuit een luxueuze positie?

Kijk naar vrouwen die al macht hebben veroverd.

Hebben we reden te zeggen of te denken: dan gaat het beter?

Misschien moeten we wel zeggen: de toekomst kan alleen 'zogenaamd' vrouwelijk zijn als vrouwen weet blijven hebben van die kostbare en bijzondere kunst van overleven. Bij wéten te overleven behoort altijd gevaar voor het leven.

Vraag: wat hebben wij dan te wensen voor de toekomst?

Vrouwen met macht

Feministische ethiek vertrekt niet alleen vanuit de ervaring van onderdrukking van vrouwen. Vrouwen zijn niet alleen slachtoffer geweest van de macht van mannen, zij zijn tegelijkertijd ook subject van eigen handelen. Het is waar dat in een patriarchale context van machtsongelijkheid en overheersing vrouwen te weinig macht hebben om in vrijheid te kunnen kiezen en haar leven richting te geven. Maar zij hebben tegen de verdrukking in de macht die zij bezaten benut en een ethiek van de overleving ontwikkeld. Kathie Canon noemt dit een constructieve ethiek. In feministische ethiek zijn vrouwen dus niet alleen slachtoffer van andermans handelen, maar ook subject van eigen handelen, hoezeer dat ook ingeperkt wordt door een structureel gebrek aan macht.

Er zit een diversiteit in de verhalen van vrouwen: witte vrouwen, middenklassers, meeste heteroseksueel. Zij bepalen wat de problemen zijn van vrouwen.

Nog andere verschillen: leeftijd, godsdienst, lichamelijke constitutie en werk bepalen verschillen in positie en macht van vrouwen.

De erkenning van de verschillen is, volgens feministischer ethica's, de grootste uitdaging voor de verdere ontwikkeling van feministische ethiek. Het veronderstelt een bereidheid tot open, eerlijke dialoog tussen vrouwen en een hernieuwde reflectie op de uitgangspunten van feministische ethiek; kritisch en tegelijkertijd creatief. Elkaar niet verlammen. We moeten verder.

Macht is niet een vies woord, het verwijst naar mogelijkheden en vermogens.

Alle ethica's ontwikkelen een ethische en theologische reflectie vanuit een bepaalde spiritualiteit, die voortkomt uit en deel heeft aan de bevrijdende praxis van vrouwen, die zich plaatst binnen de christelijke traditie.

Daarbij zijn drie sleutelbegrippen belangrijk:

- relationaliteit
- creativiteit
- lichamelijkheid.

Relationaliteit: alles wat bestaat, bestaat bij de gratie van relaties, verbondenheid met elkaar. Gaat verder dan mensen, ook cultuur en natuur. Fundamenteel besef dat bestaan zelf relationeel van aard is. Zonder relatie geen existentie.

Patriarchaat is: dualisme en hiërarchie.

Creativiteit: niet zo maar 'doen', het is het scheppen en herscheppen van de realiteit met het oog op menselijke bevrijding en kosmische vervulling. Vermogen om het leven met anderen aan te gaan en de processen van natuur en geschiedenis om te vormen en door te geven.

Lichamelijkheid: 'embodiment', meer dan lichamelijkheid, het belichaamd zijn van iets. Geeft uitdrukking aan het inzicht dat alles wat bestaat, bestaat op de wijze van het lichaam of als lichaam. Niet alleen voor mensen, alles wat bestaat. Alles wat bestaat is goed in zich. God zag

dat het goed was. Feministische spiritualiteit bevestigt de lichamelijkheid vanuit Gods incarnatie in mensen. Ik ben een stukje God. Volledig menszijn - lichamen die leven door gevoel, lichamen verbonden met andere lichamen, nabij en veraf, lichamen die krachtig zijn geworden in relatie - is deelnemen aan de beweging van de Godheid. God is tussen en onder ons geïncarneerd en geeft ons zo macht om de wereld te scheppen, te verlossen en te zegenen, aldus Carter Heyward, Amerikaans feministische theologe. God speelt een belangrijke rol in alle drie de waarden.

Rol van mannen

'Oordelen met zorg', geschreven door Selma Sevenhuijsen, 'feministische beschouwingen over recht, moraal en politiek'.

Selma Sevenhuijsen is hoogleraar vrouwenstudies. Zij heeft zich met name beziggehouden de laatste twintig jaar, met het zorgaspect in onze samenleving. Want zorg en emancipatie van vrouwen stonden heel lang op heel gespannen voet met elkaar. Vrouwen vonden dat ze mee moesten doen in het verwerven van arbeid buitenshuis. Financiële onafhankelijkheid, gelijke rechten. Wat er met de wereld van de zorg moest gebeuren daarvoor hadden overheid en vrouwen zelf weinig aandacht. En dat terwijl de meeste vrouwen tot over hun oren in de zorg zaten/zitten: mannen, kinderen, huishouding, zieken en allerlei andere relaties. Vrouwen waren/zijn verantwoordelijk voor de zorg in onze samenleving. Voorbeeld socialistische landen en overbelasting. Nu zijn 'onze' vrouwen ook overbelast. Sevenhuijsen zegt: sinds kort is er verandering gekomen. Want er is een publieke discussie op gang gekomen over de toekomst van de verzorgingsstaat, de herverdeling van arbeid, het beleid rond de gezondheidszorg en de hervorming van het familierecht. Ja, schrikt u niet. Als we het over zorg hebben, als het KVG aankomt met het jaarthema: de toekomst is vrouwelijk, dan zullen er allerlei juridische, wettelijke zaken moeten veranderen. Dus ook het familierecht. Bent u daarvan op de hoogte? Heeft u als kadervrouwen van het KVG daarover al uw mening klaar? Want gebeurt dat niet dan zal weer 'zorg' als iets typisch vrouwelijks worden gewaardeerd. Dan zullen opnieuw vrouwen letterlijk onder de voet gelopen worden.

Dan zullen weer vrouwen de dupe worden van een maatschappelijk beleid.

Misschien niet alle vrouwen. Er zullen steeds meer vrouwen komen met goedbetaalde banen. En in de gezinnen waar man en vrouw intellectueel wat beter ontwikkeld zijn, zal de man er wellicht op de duur niet onderuit kunnen ook mee te zorgen.

Maar de vrouwen die het qua ontwikkeling en financiën niet zo goed geschoten hebben - en daarvan zullen er in onze markteconomie steeds meer komen -, behoren ook tot de gemeenschap waarin het goed leven is. Dus er zal een zorgethiek moeten komen die voor heel de samenleving 'goed' is.

Ik noem dit boek *Integreren in meningsvorming* van Sevenhuijsen omdat het - nogmaals leg ik er de nadruk op - ontzettend belangrijk is dat wij als vrouwen gebruik maken van het onderzoek dat feministische wetenschapsters doen. Haar boek is een originele speurtocht naar manieren om zorg een plaats te geven in opvattingen van democratisch burgerschap, in de hoop dat daarmee 'oordelen met zorg' mogelijk wordt.

Tweeërlei uitleg

Om een begin te maken hier vanochtend:

Ik denk dat wij als vrouwen eerder beducht moeten zijn om weer niet opnieuw met teveel

zorg te worden opgescheept. Om de zorg die de overheid laat liggen, maar weer op ons te nemen. Wij vrouwen moeten misschien juist oefenen in 'geen zorg op ons nemen'. Wellicht is onze eerste taak om te filosoferen, om een theorie te ontwikkelen vanuit onze eigen ervaringen hoe er gezorgd moet worden. Die bijdrage leveren. Wellicht een tegenstelling in de praktijk van alledag: zelf zieken verzorgen, zelf ouder worden. Toch belangrijk, want voorbeeld is ervaringsvoorbeeld en deskundigheid. Als we het hebben over lichamelijke: het belichaamd zijn van onze hele maatschappij met waarden die wij belangrijk vinden.

De klacht: er komt/is een harde, koude maatschappij.

Als tegenhanger kijken naar de drie waarden van relationaliteit, creativiteit en lichamelijke, die ik eerder noemde. Geweldige instrumenten om daarmee aan de gang te gaan.

Belangrijk om vanuit die drie begrippen eigen grenzen te leren bewaken. Zou het niet onze nieuwe taak zijn om vanuit een nieuwe afstand tot 'zorgtaken' een nieuwe visie te ontwikkelen? In onze persoonlijke omgeving, tegelijkertijd als ondersteuning en beweging vanuit een vrouwenorganisatie als KVG?

Belangrijk is daarbij de grens te leren kennen - voor vrouwen erg moeilijk - de grens te leren zien tussen eigen en andermans verantwoordelijkheid.

Vrouwen zijn zo geneigd, geprogrammeerd om alle verantwoordelijkheid, voor alles en iedereen op zich te nemen. Als we beginnen met ethische discussies zullen we allereerst onze eigen plaats moeten kennen. Eigen plaats, eigen territorium is altijd afgegrensd. Mag niet in ingebroken worden. Duidelijk aangeven. Misschien op deze leeftijd nog helemaal te leren. Nooit te laat. Dit is een uitgangspunt voor een nieuwe toekomst waarin het goed leven is. Vanuit die afgegrensde plaats kan er ruimte komen voor allerlei nieuwe ontwikkelingen. Andere levens- en tijdsindelingen.

En als de toekomst vrouwelijk moet worden, laten we het dan in elk geval zo onder woorden brengen, dat de toekomst als tegenkracht tegenover oude structuren, bepaald zal moeten worden door de strijd voor bevrijding en gerechtigheid voor vrouwen.